

Formaliserade möten, tidigarelagda val

Reflektioner kring gymnasieutredningens syn
på övergång från skola till arbetsmarknad

Fredrik Hertzberg

FORMALIZED ENCOUNTERS, EARLIER CHOICES. REFLECTIONS ON THE UPPER SECONDARY SCHOOL INQUIRY'S VIEW OF THE TRANSITION FROM SCHOOL TO WORK. This article discusses the consequences of the proposals for an upper secondary education reform outlined in the inquiry report *Framtidsvägen* (Path to the Future). It focuses on the effects which the proposals might have for the transition from school to work for young people of immigrant descent, taking into consideration the conditions specific to them during this process, such as various forms of direct or indirect discrimination. It is argued that the scope for discriminatory demand for manpower will be reduced if the relationship between upper secondary schools and the labour market is formalized in the way proposed in the report. On the other hand, the proposal to separate students preparing for working life from those preparing for a university education at an earlier stage during their secondary schooling might have adverse effects on the overall equality of education. Taking into account how class and ethnicity intersect in the stratification processes that characterize both the education system and society at large, this may also affect the future opportunities of immigrant youth.

Keywords: youth, ethnicity, exclusion, school–work transition, upper secondary education, informal recruitment methods, equality.

Inledning

Den svenska samtidens sociala uteslutningsprocesser har ett framträdande drag av rasifiering eller etnifiering (Schierup 2006, s 40). Migranter och nya etniska minoriteter har i större utsträckning än andra

Fredrik Hertzberg är FD i etnologi och universitetslektor i pedagogik med inriktning på studie- och yrkesvägledning vid Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen, 106 91 Stockholm. E-post: fredrik.hertzberg@ped.su.se

svårigheter att få tillträde till viktiga sociala arenor och tillgång till medborgerliga och sociala rättigheter. I många fall förklaras eller legitimeras denna med hänvisning till de exkluderades etnicitet och kultur (Hertzberg 2003). Denna form av exkludering är inte unik för Sverige, utan återfinns i de flesta EU-länder, liksom i Nordamerika och Australien. Många migranter från Afrika, Asien och Latinamerika och deras barn äger blott ett ”beskuret medborgarskap” i sina nya hemländer (Schierup 2006, s 38); de kommer inte i åtnjutande av det minimum av ekonomiska, politiska och sociokulturella resurser som är nödvändiga för att de ska kunna upprätthålla en socialt accepterad tillvaro och delta som fullvärdiga medlemmar av samhället (jfr Marshall 1992).

En aspekt av denna exkludering är den socioekonomiska segregationen, vilken är tydlig inte minst i Sverige. Många personer med utländsk bakgrund – dock inte de flesta, vilket ofta tas för givet – bor i relativt fattiga bostadsområden eller kommundelar. Arbetslösheten är i dessa områden relativt hög, liksom andelen personer som är beroende av socialförsäkring för sin utkomst, men medelinkomsten är låg (Socialstyrelsen 2006, s 182 ff, Schierup & Urban 2007, s 72 ff). Att bo i dessa områden är ofta socialt stigmatiserande (Ristilampi 1994, Bunar 2004). En annan aspekt av denna exkludering är de tendenser till etnisk *segmentering* eller *delning* (Schierup & Paulsson 2004) som råder på den svenska arbetsmarknaden. Personer med utländsk bakgrund är överrepresenterade i branscher med hög andel okvalificerade yrken (Integrationsverket 2005), liksom i så kallade ”atypiska arbeten” – det vill säga anställningar som är på deltid, tillfälliga eller tidsbegränsade, samt anställningar i åtgärdsform, som är offentligt organiserade och ofta påtvingade (Jonsson & Wallete 2001). Dessa arbeten präglas generellt sett av sämre löneutveckling, sämre arbetsvillkor (Hjerm 2000) och mindre trygghet (Jonsson & Wallete 2001), och personer med utländsk bakgrund är till exempel överrepresenterade i serviceyrken, där arbetstagare är relativt lätt utbytbara (Sjögren & Zenou 2007). Bland forskare råder det delade meningar huruvida denna uppdelning är så pass omfattande och systematisk att den kan beskrivas som en ”segmentering” i klassisk nationalekonomisk mening (Doeringer & Piore 1971, jfr t.ex. Bevelander 2000), men det torde åtminstone stå klart att personer med utländsk bakgrund har sämre jobb och svårare än andra att få tillträde till de bättre jobben, samt att denna snedfördelning inte är en slumpmässig variation utan ett mönster som återkommer på de flesta västeuropeiska och nordamerikanska länders arbetsmarknader.

Till dessa exkluderande processer hör även att invandrade ungdomar eller barn till invandrade generellt sett möter större svårigheter vid övergången från skola till arbetsliv och/eller högre studier. Unga

med bakgrund i länder utanför Europa har till exempel lägre sysselsättningsnivå och/eller lägre inkomster än andra ungdomar (Schröder 2007, s 241). Allra svårast har de unga som nyligen kommit till Sverige. Men även vissa av dem som kom till Sverige innan de började grundskolan, eller som är födda i Sverige av invandrade föräldrar möter större svårigheter när de tar steget från utbildning till arbete. Detta mönster urskiljer sig tydligt, om man använder sysselsättningsgrad eller löner som mått på förankringen på arbetsmarknaden (Sahin & Schröder 2007).

Denna problematik utgör ett stort ansvar för utbildningsväsendet, inte minst för gymnasieskolan som ansvarar för att ungdomar ska bli redo för att påbörja en högre utbildning eller ta steget in på arbetsmarknaden och så småningom bli en del av den etablerade arbetskraften. Enligt läroplanens text ska ju denna institution sörja för en likvärdig utbildning som ger alla elever lika rätt och möjligheter. Frågan är dock om den gymnasieskola som knäsatte i mitten av 90-talet har lyckats med det. Vi vet till exempel att ungdomar med utländsk bakgrund är överrepresenterade i den grupp elever som hoppar av gymnasiet och som därmed saknar slutbetyg från denna utbildningsform (Skolverket 2004, s 64f). Därtill kommer att elever med utländsk bakgrund oftare än infödda elever uppvisar en försämring i relativ betygssposition, när utbildningsresultaten mätt med meritvärden från grundskolan och betygspoäng från gymnasieskolan jämförts. Den skillnad i betygresultat som de olika grupperna av elever visar i grundskolan minskar inte; den ökar snarare när eleverna kommer till gymnasieskolan (Skolverket 2004, s 71). Utan att förneka betydelsen av ungdomarnas eget aktörskap, är det mot bakgrund av detta rimligt att fråga sig om gymnasieskolan klarar kraven på likvärdighet i utbildningen. Får alla ungdomar samma möjligheter att ta till sig gymnasieskolans undervisning?

Av samma anledning är det också relevant att diskutera i vilken utsträckning de förslag som regeringens utredare Anita Ferm lyfter fram i utredningen *Framtidsvägen – en reformerad gymnasieskola* (SOU 2008:27) har möjlighet att åstadkomma någon förändring i detta avseende. Kommer de att leda till förbättrade eller försämrade möjligheter för de ungdomar som löper risken att möta en rasialiserad och/eller etnifierad exkludering vid övergången från skola till arbetsliv? Eller kommer läget att vara oförändrat? I denna artikel kommer jag inte att ge ett entydigt svar på denna fråga, men jag kommer att lyfta fram vissa delar av utredningens förslag, och försöka att beskriva hur dessa kommer att öka respektive minska möjligheterna för den grupp ungdomar som står i fokus för artikeln.

Den nya gymnasieutredningen visar dock inte något större intresse för exkluderingsprocesser på etnisk grund i gymnasieskolan. Dess pro-

blemformuleringar och förslag tar i första hand fasta på problem som är generella för alla ungdomar – och för arbetsmarknaden. Utredningen fokuserar i första hand på övergången från skola till arbete, och hur gymnasiet kan och bör förbereda ungdomar för de krav som de möter i högskolan eller på en föränderlig arbetsmarknad. Vägen in i gymnasiet ägnas ett mindre intresse, liksom de sociala skiktningar och uppdelningar som uppstår och/eller reproduceras innanför skolans väggar. De olika programmens könsmärkning (Westberg 2006) diskuteras till viss del, liksom möjligheterna till att minska omfånget av denna.

Frågor om hur gymnasieskolan ska kunna hantera en etnisk mångfald, motarbeta rasism och ge alla ungdomar oavsett härkomst lika möjligheter diskuteras däremot inte. Begreppet ”diskriminering” nämns endast en enda gång i utredningens text, när det noteras att lagen om förbud mot diskriminering och annan kränkande behandling av barn och elever gäller även fristående skolor. Ord som ”rasism” eller ”etnicitet” nämns över huvud taget inte i utredningen; inte heller den sociala kategorin ”invandrare”. Det kan således noteras, att de specifika mekanismer som leder till att ungdomar med utländsk bakgrund möter större svårigheter i den svenska skolan – som till exempel förekomsten av rasism, diskriminering eller mer indirekta former av marginalisering (jfr Parszyk 1999, Runfors 2003, Sawyer & Kamali 2006, Mulinari 2007) – inte har varit av intresse för denna utredning.

Om detta beror på en rimlig motvilja mot etniska särartslösningar eller blindhet inför rasism och diskriminering inom skolväsendet är svårt att avgöra utifrån en läsning av utredningens text. Vad som återstår att göra är bland annat att diskutera vilka effekter dess generella förslag kan påverka möjligheterna för ungdomar med utländsk bakgrund vid övergången från skola till arbete. I det följande kommer jag att diskutera två centrala förslag i *Framtidsvägen – en reformerad gymnasieskola*: dels att kontakterna mellan skola och arbetsliv ska utökas och formaliseras, dels att uppdelningen mellan studie- respektive yrkesförberedande program har förändrats så att det definitiva valet mellan olika inriktningar på den framtida yrkeskarriären de facto har tidigarelagts.

Övergången från skola till arbetsliv

Under de senaste två-tre decennierna har det skett en grundläggande och genomgripande förändring av produktionssätt, teknik och ekonomi i samhället. Vi har tagit steget in i ett samhälle som ibland kallas kunskapssamhället, ibland det post-industriella samhället och ibland det postfordistiska samhället. I och med dessa transformationer har

övergången mellan skola och arbetsliv förändrats. Tidigare handlade det vanligen om att de unga tog steget ut i arbetslivet, från skola till arbete, vid ett enda tillfälle – oavsett om det skedde efter den primära, sekundära eller tertiära utbildningen. I den samtida ekonomin har denna process blivit iterativ. En anpassningskrävande och kunskapsbaserad ekonomi ”tvingar individer att träda in i och ut ur arbetskraften för att vidareutveckla kompetenser och kvalifikationer” (Olofsson 2003, s 67). Med den förändrade efterfrågan på arbete har lärandet blivit livslångt, och allt fler människor lever ett liv där perioder av arbete efterföljs av perioder i utbildning.

En annan central aspekt av denna förändring är att efterfrågan på vad som brukar benämnas ”okvalificerad arbetskraft” har fallit (le Grand, Szulkin & Tåhlin 2002). Antalet anställningar som inte kräver minst gymnasieutbildning är numer fåtaliga. Utbildning på gymnasial nivå har i det närmaste blivit en förutsättning för tillträde till arbetsmarknaden, och därmed möjligheten att etablera egen ekonomi, eget hushåll och det som i övrigt krävs för att uppfylla det sociala vuxenblivandet. Med dessa ökade krav har sålunda övergången från skola till arbetsliv, etableringen på arbetsmarknaden och det sociala vuxenblivandet blivit en i tid alltmer utdragen process.

Den förlängda utbildningstiden kan även få konsekvenser för socialisationen till arbetslivet, föreslår sociologen Ulla Arnell Gustavsson (2003, s 121). Med en längre utbildningstid tillbringar nästan alla ungdomar i övre tonåren sin verksamma tid i skolans homogena åldersklasser. Kontaktytorna mot arbetslivets vuxenvärld är få, och består endast av APU:ns praktikplatser och eventuella feriejobb. Därtill kommer, påpekar Arnell Gustafsson med hänvisning till den tyske sociologen Marin Baethge (1992), att ungdomarna i skolsituationen befinner sig i ett ”psykologiskt moratorium”, med en större tolerans för fel och missbedömningar än i en arbetssituation. Mot bakgrund av detta är det rimligt att påpeka att det föreligger en risk för att många ungdomar ända upp i de senaste tonåren har en högst begränsad kontakt med arbetslivet och därmed även en relativt begränsad kunskap om arbetslivets och arbetsmarknadens funktion och villkor. Skolans studie- och yrkesvägledning tilldelas därför en viktig arbetsuppgift.

Behovet av denna vägledning är stort av flera skäl. Studie- och yrkesvalet är idag en komplicerad process. Det arbetsliv som unga människor ska bekanta sig med är i flera avseenden mer mångfacetterat och fragmentiserat idag än för trettio år sedan. Olika yrkens innehåll är mindre tydligt definierat, och ofta beskrivet på en relativt hög abstraktionsnivå (Lindh & Lundahl 2008). Med tilltagande internationalisering har utbildnings- och arbetsmarknaderna vidgats, från att vara lokala och regionala eller nationella till att även bli

transnationella. Sannolikt har det undan för undan blivit svårare att få överblick över arbetsmarknaden i och med de senaste decenniernas förändringar. Därmed blir det också svårare att orientera sig mot den framtida arbetsmarknaden.

Osäkerheten blir inte mindre mot bakgrund av att den svenska modellens och den fordristiska ekonomins sociala kontrakt med fasta och ofta livslånga anställningar som fundament numer är brutet. När outsourcing, konsultverksamhet och tillfälliga anställningar blir allt oftare förekommande former för organiseringen av arbetets bemanning och utförande, på en arbetsmarknad styrd efter principen om ”numerär flexibilitet” (Atkinson & Meager 1986), kan färre och färre ungdomar förvänta sig att inom en snar framtid få en fast anställning och därmed komma i åtnjutande av den relativa trygghet som denna för med sig. Att föreställa sig en framtida karriär inbegriper helt enkelt fler osäkerhetsfaktorer idag än för trettio år sedan. Därtill kommer alla de osäkerhetsfaktorer som rimligen är okända för den enskilde (unga) individen. Dit hör till exempel det incitament till ständig förändring som finns inom vissa sektorer av arbetslivet, där kontinuerlig teknikutveckling och organisationsförändring är mer eller mindre nödvändig för företagens överlevnad i den globala konkurrensen (Blomgren & Larsson 2008, Ljung 2008; jfr ovan).

Ungdomars studie- och yrkesval har alltså blivit en mer komplicerad process än tidigare. Ekvationen innehåller fler faktorer än tidigare. Därför har frågor kring hur ungdomar får kunskap om utbildning, arbetsliv och arbetsmarknad blivit alltmer centrala. Vilka kunskaper om arbetsliv och arbetsmarknad finns i ungdomarnas närmaste sociala sammanhang? Hur många nischer av arbetslivet har de möjlighet att stifta nära bekantskap med, och vilka? Vem kan förse dem med kunskaper som gör det möjligt att på allvar bedöma rimligheten och möjligheten i de handlingsalternativ som leder fram till välbetalda, självständiga och kanske statusfyllda anställningar med professionella utvecklingsmöjligheter? Finns det personer i omgivningen som kan bistå i uppgiften att omvandla all tillgänglig information om valmöjligheterna till kunskap att agera på grundval av? Mot bakgrund av dessa frågor är det uppenbart att studie- och yrkesvalets kunskapsmässiga ”inneslutenhet” (Hertzberg 2007, s 132f, jfr Ball m.fl. 2002) har kommit att bli än mer avgörande. Detsamma gäller för skolans förmåga att se till att ojämlikheter i denna kunskapsmässiga inneslutenhet inte blir alltför utslagsgivande. Det förhållandet att kontaktytorna mellan ungdomar och arbetslivet blivit mindre i och med den förlängda utbildningstiden gör inte denna uppgift mindre viktig.

Framtidsvägens förslag: stärkta band mellan skola och arbetsliv

En av de grundläggande ambitionerna i utredningen *Framtidsvägen* är just att stärka banden mellan skola och arbetsliv. Utredningsarbetet har därför varit till stor del koncentrerat på utgången från gymnasieskolan, och frågan om vad eleven behöver i steget från skola till arbetsliv eller vidareutbildning (SOU 2008:27, s 23). I linje med detta vill utredaren öka antalet kontaktytor mellan elev och arbetsliv, men också stärka arbetsmarknadens inflytande i skolvärlden. Denna vilja kommer tydligen till uttrycket i förslagen till en förändring av de yrkesförberedande gymnasieprogrammen. En av de centrala utgångspunkterna i förslaget är att eleverna ska ”nä längre” när det gäller förberedelse för ett yrke och att yrkesutbildningen ska bli mer specialiserad. Därför föreslås att den gymnasiala yrkesutbildningen ska ges en ny struktur, som är särskilt utformad för att ”bejaka de olika krav som avnämarna har” (SOU 2008:27, s 24). Det gäller inte minst för de branscher där internationella överenskommelser styr eller reglerar tillträdet. Gymnasieskolan måste kunna tillhandahålla en utbildning som certifierar den färdige studenten i de fall detta krävs. De yrkesinriktade programmen ska heller inte längre betecknas som ”yrkesförberedande”, utan som ”yrkesprogram”. Namnbytet tydliggör utredarens ambition att skapa en utbildning som leder ända in i arbetslivet, och som leder fram till ”erkänd kompetens och anställningsbarhet” (SOU 2008:27, s 24).

Kraven på utbildningen ska fastställas i en beredande process i Skolverkets regi där arbetsmarknadens intressenter har ett starkt inflytande. Olika nationella programråd ska etableras, som forum för diskussioner kring utbildningens innehåll. Syftet är att skapa de betingelser som är nödvändiga för en kontinuerlig dialog med avnämarna om kommande förändringsbehov av gymnasieskolan. Med hänvisning till den tekniska specifikationen av utbildningen vill man alltså skapa en plattform för företagens och arbetsgivarnas inflytande över gymnasieskolan. Arbetsmarknadens parter har sedan tidigare haft ett förhållandevis starkt inflytande över utformningens av yrkesutbildningens form och innehåll (Lundahl 1997). Nu formaliseras kanalerna för påverkan på ett tydligt sätt. I vilken utsträckning någon av arbetsmarknadens parter får ett större utrymme att formulera problem och lösningar återstår dock att se.

Förslaget att skapa nationella fora med inflytande över gymnasieutbildningens innehåll innebär, liksom överlåtandet åt Skolverket att ta ansvar för den beredningsprocess i vilken underlag för beslut om detta innehåll ska arbetas fram, en tydlig centralisering av beslutsfattandet i dessa frågor. Därmed söker man sig bort från den decentraliserade

styrningsmodell som idag tillämpas inom gymnasieutbildningen. Denna modell har ju skapat en mycket stor heterogenitet i gymnasieskolans utbud – enligt Skolverkets beräkningar finns det ungefär 9000 kurser och ett stort antal lokala inriktningar. Orsaken till denna stora och oöverskådliga mångfald torde vara en kombination över den decentraliserade styrningsmodellen och konkurrensen mellan olika utbildningsanordnare.

Konkurrensen om eleverna har drivit på en utveckling där kanske framför allt kommunala huvudmän men även utbildningsföretag har försökt att vinna ”marknadsandelar” med specialutformade program och/eller lokala inriktningar (jfr SOU 2008:27 s 18). Denna mångfald har varit svår att överblicka för både elever och arbetsgivare. Samtidigt har det uppstått skäl till att ifrågasätta – vilket gymnasieutredningen gör – om det idag existerar en gymnasieskola som är nationellt likvärdig. Denna frånvaro av likvärdighet har, liksom den tilltagande frånvaron av överskådlighet, ökat betydelsen av den ”kunskapsmässiga inneslutenhet” som diskuterades i det förra avsnittet.

Stråvan efter centralisering och ambitionen att öka arbetslivets – eller ”avnämarnas” – delaktighet i gymnasieskolan kommer även till uttryck i förslaget att organisera om praktikverksamheten på de yrkesförberedande programmen. Den tidigare formen av praktik på dessa program, den arbetsplatsförlagda utbildningen (APU), blir föremål för kritik i den nya utredningen. Liksom vad gäller yrkesutbildningen i övrigt, framkommer att kvaliteten på och förekomsten av APU har varit starkt skiftande över landet. Kursplanens föreskrifter för innehållet i praktiken har sällan varit styrande, de flesta handledare ute på arbetsplatserna har inte känt till dessa, och representanter för skola respektive arbetsliv har inte ens varit ense om huruvida utvärderingen av utbildningsinsatserna över huvud taget har förekommit. Förekomsten av APU:n har varierat mellan olika program, olika skolor och olika delar av landet. Dock har de aldrig någonstans nått upp i den omfattning som det ursprungligen var planerat (Skolverket 1998).

Mot bakgrund av detta föreslås genomgripande förändringar, vad avser själva organiseringen av praktiken. Den föreslås bli obligatorisk och att möjligheten till att arrangera skolförlagd APU utgår. Den utbildning som misslyckas med att arrangera praktik får inte längre bedrivas. Skolornas huvudmän får därmed ett incitament till att se till att möjligheten till praktik garanteras. I samråd med det lokala näringslivet etableras lokala programråd, som bistår skolans huvudman i uppgiften att få fram praktikplatser; ansvaret för anskaffandet av dessa platser lyfts således upp minst en nivå. Råden ska dessutom medverka vid utformningen av den arbetsplatsförlagda utbildningen, dess mål och eventuella yrkesprov.

Arbetslivets organisationer och företag får därmed ett tydligare inflytande över praktikens inriktning. Detta blir tydligt på mer än ett sätt; enligt utredningens förslag ska praktikens ”arbetslivssocialiserande” dimension tydliggöras. Eleven ska ”tillägna sig den mångfaceterade yrkeskoden i ett reellt socialt sammanhang” (SOU 2008:27, s 385). Arbetsplatsens kunskapsbehov och d:o mål får företrädare framför utbildningsplanens; detta är enligt utredningen så pass betydelsefullt att det motiverar ett namnbyte av praktiken, från APU till APL – arbetsplatsförlagt lärande. De lokala programråden tilldelas även ett stort ansvar vid utformningen av den gymnasiala lärlingsutbildningen – ett av de förslag i utredningen som väckt störst uppmärksamhet (och kritik). Utredningen vill att denna utbildningsform ska användas betydligt mer än idag, men att den skolförlagda utbildningen i första hand ska utgöra ”huvudfåran” inom den gymnasiala yrkesutbildningen.

Gymnasieutredningens förordande av det arbetsplatsförlagda lärandet grundar sig bland annat på ett antagande om de goda förutsättningarna för lärande på arbetsplatsen; detta lärande är ett icke-teoretiskt lärande, som innebär en gradvis socialisering in i en ”praxisgemenskap” där studenten dels lär sig en massa nya saker samtidigt som han eller hon tillägnar sig en yrkesidentitet, och dels får en direkt utvärdering av och återkoppling på sin insats. Införandet av lärlingsplatser motiveras också med hänvisning till att länder med en etablerad lärlingstradition har lägre ungdomsarbetslöshet än Sverige (Olofsson 2008, Olofsson & Östh 2008). Men den ökade grad av samverkan mellan skola och arbetsliv som utredningen föreskriver är inte enbart en konsekvens av att den yrkesförberedande utbildningen ges ny struktur. Den tätare interaktionen mellan skola och arbetsliv lyfts fram som ett värde i sig. Men den potentiellt positiva funktion denna tätare kontakt kan ha för ungdomar med utländsk bakgrund, vilken jag kommer att lyfta fram i följande avsnitt, kommenteras inte i utredningens text.

Inkludering på olika villkor

I inledningen till denna artikel nämnde jag att ungdomar med utländsk bakgrund generellt sett möter större svårigheter vid övergången från skola till arbetsliv och/eller högre studier. Orsakerna till varför ungdomarna i fråga möter dessa svårigheter är, enligt nationalekonomen Lena Schröder (2007, s 248), svåra att belysa empiriskt, men de förklaringar som är rimliga att anföra kan enligt henne beskrivas som skillnader i *resurser* och *attityder*. Till resurserna hör utbildning och kontakter, till attityderna räknar Schröder arbetsgivarnas diskriminering och de

unga och deras föräldrars egna normer och attityder. Utbildningen är således en av de faktorer som påverkar. Till viss del har ungdomar i den brett definierade kategorin ”med utländsk bakgrund” sämre resurser i detta avseende. Ungdomar som är födda utomlands har en lägre utbildningsnivå än andra ungdomar (Skolverket 2005, Schröder & Sahin 2007). Det gäller i synnerhet de som kommer till Sverige efter skolstarten. Men för de ungdomar som är födda i Sverige – och det är de flesta ungdomar i kategorin ”med utländsk bakgrund” – gäller att det är föräldrarnas socioekonomiska position och utbildningskapital som påverkar skolresultat. Det är i stort sett samma klassfaktorer som är utslagsgivande här som i andra fall (Erikson & Jonsson 1993, 2002; jfr Boudon 1974, Bourdieu 1977).

Omgivningens attityder och föreställningar är en annan faktor som påverkar vägen från skola till arbetsliv för unga med utländsk bakgrund. Arbetsgivares uppfattningar om dessa ungdomar påverkar deras beslut om vem som de ska anställa. Dessa föreställningar kan vara såväl explicita som implicita, medvetna likaväl som halvt om halvt omedvetna (Knocke & Hertzberg 2000, s 152 ff). Flera jämförelser har gjorts mellan ungdomar med utländsk bakgrund och andra ungdomar (Vilhelmsson 2002, Behtoui 2006, Nekby & Özcan 2006), där man har analyserat möjliga förklaringar till varför ungdomar med utländsk bakgrund har sämre möjligheter på arbetsmarknaden (se ovan). När man i dessa studier har kontrollerat för effekten av föräldrarnas socioekonomiska position och utbildning och jämfört ungdomar med likvärdiga kunskaper i det svenska språket återstår en tydlig skillnad (läs: ojämlikhet) som svårligen kan förklaras med något annat än diskriminering vid rekrytering till lediga jobb. I linje med dessa resultat ligger ekonomen Dan-Olov Rooths (2002) studie som visar att adopterade ungdomar med icke-europeiskt utseende löper större risk att bli arbetslösa än de som har ett mer europeiskt. Det förefaller således högst rimligt att påstå att etnisk och rasistisk diskriminering tillhör de villkor som präglar övergången från skola till arbetsliv för ungdomar med utländsk bakgrund.

Exkludering, nätverk och nyttan med formalisering

Det finns dock andra exkluderande mekanismer i spel än den direkt diskriminerande efterfrågan på arbete. Flera av de mest verkningsfulla mekanismerna är i själva verket mer indirekt diskriminerande till sin karaktär (Paulson m.fl. 1994, Höglund 1997). Rekrytering genom sociala nätverk är ett exempel på en sådan indirekt exkluderande

process. Genom sådana former av rekrytering blir kontaktytorna mot de lediga anställningarna för dem som befinner sig i arbetsmarknadens marginaler allt färre. Information om lediga platser blir mer exklusiv och möjligheterna till en uppåtstående mobilitet blir färre. Ett tydligt exempel på detta har etnicitetsforskaren och nationalekonomen Alireza Behtoui (2006) funnit; hans studie visar att personer som har invandrat från länder utanför Västeuropa, Nordamerika och Australien får en lägre lön i arbeten som de har fått genom informella kanaler, medan infödda som skaffar arbete på samma sätt får en högre lön. De förra får sämre jobb genom sina sociala nätverk, de senare får bättre. Nätverken hjälper dem åt olika håll på arbetsmarknaden.

Fördelen med informell rekrytering via sociala nätverk sägs vara flera. Själva rekryteringsprocessen kan gå snabbare och bli mindre kostsam. När man anställer individer som i flera avseende är lika de redan anställda bli risken för konflikter lägre och de nyanställda får stöd av arbetsplatsens befintliga sociala nätverk (Coverdill 1999, jfr Behtoui 2006, s 142). Det kan också bli lättare för arbetsgivaren att kontrollera arbetsgruppen, samtidigt som lojaliteten mot arbetsgivaren inte riskerar minska (Tilly & Tilly 1994). Med rekrytering via sociala nätverk blir det helt enkelt lättare för arbetsgivaren att – med Richard Jenkins (1986, s 46 ff) ord – kontrollera de sökandes *godtagbarhet* [eng. *acceptability*] under rekryteringsprocessen.

Bedömning av den sökandes godtagbarhet och lämplighet [eng. *suitability*] är, enligt Jenkins, två olika aspekter av rekryteringsprocessen. Arbetsgivaren (eller dennes representant) måste under denna process dels bedöma i vilken utsträckning den sökande är lämplig inför den uppgift han eller hon ska utföra, dels bedöma i vilken utsträckning det är troligt att den sökande kan komma att passa in i arbetsplatsens sociala miljö och kontrollsystem, och utan större friktion smälta in i det system av implicit och explicit ordgivning respektive -mottagande som säkerställer att arbetsuppgifterna blir utförda. Bedömningen av *lämpligheten* är relaterad till yrkets kvalifikationskrav och till den tekniska dimensionen av anställningens befattningsbeskrivning. Kriterierna för bedömning av lämplighet är mer formella och relativt tydliga och mätbara – även om det givetvis finns ett mått av tolkning involverad i denna process, till exempel vid fastställande av den minimala kvalifikationsnivån. Bedömningen av *godtagbarheten* är dock en betydligt mindre transparent och formaliserad process och skapar ett tydligt utrymme för subjektiva värderingar och tolkningar (Jenkins 1986; jfr Neergaard 2006, s 226 ff). Denna subjektiva bedömning av människors sätt att agera präglas rimligtvis både implicit och explicit av den bedömandes värderingar. Dels ska innehållet i ”den sociala

lämpligheten” bestämmas, dels tillkommer en tolkningsprocess där den sökande ska bedömas i enlighet med lämplighetskriterierna.

Det kan på goda grunder hävdas att godtagbarheten under de senaste decennierna fått större inflytande i arbetsgivares rekryteringsbeteende, på bekostnad av lämpligheten. Social kompetens, flexibilitet, anpassningsförmåga och förmåga att kommunicera har etablerats som nyckelbegrepp i platsannonser och liknande sammanhang, vilka sammanfattar innehållet i den lämplighet som efterfrågas (AMS 1992, Behrenz & Delander 1996, Knocke & Hertzberg 2000, Höglund 2002, Bolander 2002, Hermelin 2005). Det kan på lika goda grunder även hävdas att denna förändring i efterfrågan på arbete är en följd av de nya organisationsformer som växt fram i och med det postfordistiska paradigmskiftet (se t.ex. Broomé m.fl. 1996, Sennett 2000). Outsourcing, just-in-time, lean production, numerär flexibilitet; effektivitetskrav och kapitalrationalisering leder fram till att arbetsplatser inom verkstadsindustrin och annorstädes förändras. Mellanchefer och förmän blir färre eller försvinner och organisationer ”plattas ut”; arbetet blir processorganiserat (Orban 2002). Mer eller mindre självständiga enheter etableras, som får ett större ansvar för arbetets planering och utförande och med denna decentralisering ges de anställda även ett ansvar för arbetets utförande i flera moment eller led.

Arbetsgruppens utökade autonomi leder bland annat till utökad ansvar för och/eller inflytande över rekryteringsprocessen; anställningsbesluten decentraliseras. Det finns tydliga tecken på att denna självständighet leder till så kallad homosocial rekrytering. Man söker efter likar, på ett medveten eller omedvetet sätt.

Att sociala grupper tenderar att återskapa sig själva är ingenting nytt och på högre hierarkiska nivåer i organisationer har det alltid varit regel. Nytt är att denna grupprekrytering blivit sanktionerad även på lägre operativa nivåer ... (Broomé m.fl. 1996, s 63).

Med den postfordistiska omorganiseringen följer således ett incitament till ökad efterfrågan på godtagbarhet. Den ökade andelen nätverksrekrytering pekar i samma riktning. ”Social likhet” blir en alltmer efterfrågad egenskap på arbetsmarknaden. Och så länge etniciteten utgör en av de allra mest dominerande ”identifikationsideologierna” (Jenkins 1997, s 74 ff) i det svenska samhället, och definierar ingrupp och utgrupp i termer av ”svenskhet” och ”invandrarskap”, är det sannolikt att den ökade homosociala rekryteringen kommer att göra det svårare för personer med utländsk bakgrund att dels komma in i arbetslivet, dels att göra karriär på samma villkor som andra.

Man kan säga att underprivilegierade grupper i det svenska samhället också riskerar att få ökade svårigheter att trassla sig igenom suddiga och oklara rekryteringssystem och förbi kvalifikationskrav i samma grad som dessa vidgas utöver krav på tydligt definierade meriter till att i ökande grad dels också innehålla delvis nya och vagare definierade krav, där det också är oklart hur de mättes, på t ex social kompetens, att passa in i organisationer (Höglund 2002, s 11; jfr Hermelin 2005).

Vi kan alltså se två sammanlänkade processer. Å den ena sidan finns det en tendens till att arbetslivets rekryteringspraktiker blir alltmer informella, å den andra sidan har ungdomar med utländsk bakgrund större svårigheter än andra unga att komma in i arbetslivet. Därtill kommer att ungdomar med utländsk bakgrund i större utsträckning än andra ungdomar är inneslutna – eller delaktiga – i sociala nätverk som har färre kontaktytor mot de mest välbetalda anställningarna. Mot bakgrund av detta förefaller det rimligt, som gymnasieutredningen föreslår, att förstärka och mångfaldiga gymnasieskolans kontaktytor mot arbetslivet, liksom att certifiera de yrkesinriktade utbildningarna. Med denna centralisering och formalisering finns det en möjlighet till att villkoren för övergången mellan skola och arbetsliv blir mer likvärdiga.

Denna möjlighet till större enhetlighet – och rättvisa – är till exempel tydlig i fallet med gymnasieskolans praktik i arbetslivet, i den APU som byter namn till APL. För tillfället anordnas inte APU på ett likvärdigt sätt, vilket beskrevs ovan. På en del skolor finns det möjlighet till praktik, på andra saknas det. Sannolikt beror detta på att de som anordnar praktikplatserna arbetar under vitt skilda villkor, framför allt vad gäller tid till att etablera och/eller bibehålla kontakter med de lokala företag som eventuellt kan erbjuda praktik på sina arbetsplatser.

Därtill kommer att det finns studier som beskriver hur etniskt diskriminerande mekanismer kan påverka fördelningen av praktikplatser i gymnasieskolan (Lundqvist 2007). I sina studier av ungdomars förhållningssätt till studier, arbete och framtid i en gymnasieskola i Stockholmsområdet fann Catarina Lundqvist (2007, s 275 ff) tecken på sådana mekanismers påverkan. Det fanns en påtaglig ”mismatch” mellan elevernas önskemål och de APU-platser som de fick. I den klass på handels- och administrationsprogrammet som Lundqvist studerade, var det till exempel få ungdomar som fick plats inom administration och kontor, och många som fick plats som biträden och expediter i olika butiker. Konkurrenten var hård, och lärarna sorterade ut de som ansågs vara lämpligast och i störst behov av de mest åtråvärda platserna. Elevernas föreställningar om framtida yrken var ett av

kriterierna i bedömningsprocessen. Lundqvist fann att läraren i klassen i fler fall än annars ifrågasatte rimligheten i de aspirationer och praktikönskemål som ungdomar med utländsk bakgrund hade; de var ”naiva” eller ”ogenomtänkta”. Av den anledningen fick de nöja sig med mindre eftertraktade APU-platser.

Det förekom också att arbetsplatser tvekade inför att ha ungdomar med utländsk bakgrund som praktikanter, bland annat med hänvisning till ”språkrav”. Lärarna i den skola som Lundqvist studerade hade gjort den erfarenheten att ungdomar med namn som lät utländska kunde bli bortvalda av arbetsgivarna; det utländska namnet signalerade ”språkproblem” för dem. Lärarna å sin sida ansåg sig ha begränsade möjligheter att ingripa i denna diskriminerande process. I en situation där den lokala arbetsmarknaden tillhandahöll ett begränsat antal attraktiva ”högstatusplatser”, valdes de ”lämpliga” eleverna ut enligt en marknadsrationalitet, enligt vilken skolan inte anser sig ha råd att äventyra tillgången till attraktiva praktikplatser (Lundqvist 2007, s 295). Lundqvists empiri härrör förvisso från en enda gymnasieskola och det är med utgångspunkt i hennes studie svårt att uttala sig om hur vanligt det generellt sett är att etniskt diskriminerande mekanismer påverkar fördelningen av APU-platser inom gymnasieskolan. Men hennes studie pekar icke desto mindre på ett behov av åtgärder för att skapa likvärdighet inom detta område.

Tidiga val, differentiering och stratifiering

Det finns således en del skäl som talar för att gymnasieutredningens förslag *Framtidsvägen – en reformerad gymnasieskola* kan minska räckvidden av den direkt och indirekt etniskt diskriminerande efterfrågan som existerar på den svenska arbetsmarknaden. Den formaliserade och förstärkta kontakten mellan skola och arbetsliv som utredningen med sina förslag vill åstadkomma kan komma att skapa mer rättvisa villkor vid övergången mellan dessa två sociala sfärer. Därmed kan de sociala uteslutningsprocesser som har ett framträdande drag av rasifiering och/eller etnifiering komma att minska i styrka.

Samtidigt finns det anledning att påminna sig om att villkoren för inkludering av ungdomar med utländsk bakgrund till arbetsmarknad och samhällsliv självfallet är relaterade till de villkor som präglar övriga ungdomars transition mellan dessa samhälleliga sfärer. Invandrarskap och tillhörighet till rasifierade grupper är bara en faktor bland andra som präglar denna process; kön (Westberg 2006), föräldrars utbildning och deras socioekonomiska position (Erikson & Jonsson 1993, 1994) utgör andra betydelsefulla och påverkande faktorer. Det kan tyckas

vara en självklarhet, men det är ändå viktigt att i sammanhanget göra en erinran om detta växelspel mellan det partikulära och det generella. Därtill kommer, att olika former av tillhörighet förekommer sällan isolerade var för sig, utan kommer till uttryck i sammanvävda – intersektionella (de los Reyes & Mulinari 2006) – gestaltningar. Ungdomar är aldrig bara ”invandrare” eller ”svenskar”. Identitet och status är i högsta grad en fråga om såväl klass som kön och etnicitet. Därför finns det anledning att som avslutning på denna artikel helt kort även diskutera de generella effekter som den nya gymnasieutredningens förslag kan ha för social reproduktion respektive rörlighet i detta sammanhang.

Den sociala snedrekryteringen till högskolan kan på goda grunder sägas vara en central aspekt av det stratifierade samhällets reproduktion. Högskoleutbildning är en investering som ger avkastning i Sverige (liksom i stort sett alla andra industrialiserade länder). Det gäller såväl lön som status och andra immateriella sociala värden. Med utbildning ges bättre förutsättningar för social rörlighet och bättre livschanser (Erikson 1992). Mot bakgrund av detta är det relevant att studera vilka villkor som gäller i utbildningssystemet vad gäller för en övergång från gymnasium till högskola. Genom gymnasieskolans pedagogiska differentiering mellan högskoleförberedande och icke högskoleförberedande utbildningar är valet till gymnasiet en ”social delningspunkt”. Barn till högskoleutbildade föräldrar tenderar att välja studieförberedande program och ungdomar vars föräldrar saknar denna utbildning tenderar att välja yrkesförberedande.

I den nuvarande gymnasieskolan medför inte valet av ett yrkesförberedande program att högskolestudier utesluts. Valet är inte definitivt - den som väljer yrkesförberedande program väljer inte bort en möjlig högskolekarriär. Men i det förslag som läggs fram i *Framtidsvägen* blir det, så vitt jag kan se, svårare för de ungdomar som väljer ett yrkesförberedande program att hitta vägen till högskolan. Dessa program är inte på samma sätt som tidigare högskolekvalificerande. Eleverna på yrkesförberedande program kan visserligen välja en komplettering som medför att det uppnår grundläggande högskolebehörighet, inom ramen för det ”individuella val” som varje program innehåller (SOU 2008:27, s 25). Detta innebär till exempel att de tvingas välja bort kursen ”Idrott och hälsa”, dvs. undervisningen i idrott. Sannolikt innebär det nya förslaget att det programvalet till gymnasiet blir mer definitivt än i det nuvarande systemet och att en hel del ungdomar - med högst varierande kunskaper om detta vals konsekvenser - väljer bort möjligheten till framtida högskolestudier.

I forskning kring den sociala bakgrundens betydelse för val av utbildning är det ett vanligt antagande att den sociala bakgrundens

betydelse minskar, ju senare ungdomar väljer inriktning på sin utbildning (Erikson 1992, s 26). Ju tidigare valet träffas, desto större genomslag får den specifika kunskap om och den syn på utbildning, arbete och arbetsliv som finns i den närmaste sociala miljön – framför allt familjen (jfr Erikson 1992, s 25). Vad avser svenska förhållanden, så är det antagande empiriskt belagt. Brett upplagda studier av svenska ungdomars studieval under hela 1900-talets gång visar att utbildningsvalen blir mindre relaterade till uppväxtfamiljens sociala miljö ju äldre den väljande är (Jonsson 1992, s 58 ff), och att en enhetsskola med senarelagda val och sociala delningspunkter är till stor fördel för dem som har haft det sämst ekonomiskt (Meghir & Palme 2005). Effekten av det försprång som barn till välutbildade har minskar under ungdomstidens gång. Mot bakgrund av detta är det rimligt att ställa sig lite frågande till varför man vill tidigarelägga definitiva och betydelsefulla val.

I utredningen ges inga direkt svar på denna fråga. Istället väljer man att framhålla vilka fördelar det finns ur ett rättviseperspektiv i att förändra den yrkesförberedande utbildningen. Certifiering, strävan efter att tillgodose avnämarentressen och formalisering av kontakterna med arbetslivet medför att ungdomars inträde i arbetslivet blir mer reglerat än i det nuvarande systemet, påpekar till exempel ekonomihistorikern Jonas Olofsson (2008, s 110) i en av utredningens bilagor. Detta är av relevans för krav på social rättvisa, anser Olofsson. Länder med mer reglerade system för att introducera ungdomar i arbetslivet lyckas bättre med att uppnå målet om socialt jämlika förutsättningar för utbildning och arbetslivsetablering.

En aspekt av detta är att mer reglerade och arbetslivsanknutna yrkesutbildningar skapar bättre förutsättningar för de ungdomar som har det svårast i utbildningssystemet (Olofsson 2008, s 105); i dessa system minskar risken för arbetslöshet och sannolikheten för att unga ska träda in på arbetsmarknaden utan utbildning över grundskolenivå. Med referenser till internationella komparativa studier finner Olofsson belägg för en tankegång som i flera avseende är parallell med den som jag försökte att skissera ovan: den nya utredningen rymmer en del förslag som förefaller ha förmågan att förbättra möjligheterna för de grupper av ungdomar som av olika skäl möter svårigheter i övergången mellan skola och arbetsliv.

Men utan att förringa betydelsen av dessa möjliga rättvise- och välfärdsvinster, finns det ur ett rättviseperspektiv vissa problem med gymnasieutredningens förslag. Förslaget att tidigarelägga de definitiva valen i skolsystemet är tvivelsutan ett av dessa. Det är rimligt att anta, vilket gjordes i artikelns inledning, att dagens arbetsmarknad är mer svåröverskådlig än tidigare. Vi vet också att antalet ”prekära” arbeten

med sämre anställningsvillkor ökar. Vi vet dessutom att tidigarelagda definitiva val skapar sämre förutsättningar för den sociala rörligheten och bidrar till reproduktion av sociala hierarkier, bland annat just därför att ungdomar i dessa fall blir hänvisade till den kunskap om och syn på arbete, arbetsmarknad och utbildning som finns i hemmet.

Mot bakgrund av detta är det rimligt att ställa sig frågan, om inte förslaget att tidigarelägga det definitiva utbildningsvalet kan skapa större svårigheter för de ungdomar vars föräldrar befinner sig i marginalen av arbetsmarknaden, och som har svårt att förmedla information om och kontakter till ett annat arbetsliv än just det som finns i marginalen av denna marknad? Och därmed inställer sig ytterligare en fråga: är det rimligt att ta risken att skapa ett mer polariserat arbetsliv, när det finns tendenser till att den uppdelning som redan finns där är etniskt markerad?

Referenser

- Ams (1992): *Kompetensbehov, kvalifikationskrav och rekrytering till lediga platser*. Ura 1992:4, Solna: Arbetsmarknadsstyrelsen.
- Arnell Gustavsson, Ulla (2003): Ungdomars inträde i arbetslivet – följder för individen och arbetsmarknaden. I Casten von Otter, red: *Ute och inne i svenskt arbetsliv 2003*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Atkinson, John & Meager, Nigel (1986): *Changing Working Patterns. How Companies Achieve Flexibility to Meet New Needs*. London: NEDO.
- Ball, Stephen J; Reay, Diane & David, Miriam (2002): 'Ethnic choosing': minority ethnic students, social class and higher education choice. *Race, Ethnicity and Education*, 4, s 333–358.
- Baethge, Martin (1992): Changes in work and education as constituting factors of social identity. Theoretical and political implications. I Tor Halvorsen & Ole Johnny Olsen, red: *Det kvalificerte samfunn?* Oslo: Gyldendal.
- Behrenz, Lars & Delander, Lennart (1996): Arbetsgivares rekryteringsbeteende. En intervjuundersökning. I *Aktiv arbetsmarknadspolitik. Expertbilaga till Arbetsmarknadspolitiska kommitténs betänkande*. SOU 1996:34. Stockholm: Fritzes.
- Behtoui, Alireza (2006a): Nätverksrekrytering, infödda och invandrade. I Anders Neergaard, red: *På tröskeln till lönearbetet. Diskriminering, exkludering och underordning av personer med utländsk bakgrund*. SOU 2006:60, Stockholm: Fritzes.

- Behtoui, Alireza (2006b): *Om de hade föräldrar födda på "rätt plats". Om ungdomar med utländsk bakgrund i det svenska utbildningssystemet och på den svenska arbetsmarknaden*. Norrköping: Integrationsverket.
- Bevelander, Pieter (2000): *Immigrant Employment Integration and Structural Change in Sweden, 1970–1995*. Lund: Lund University.
- Blomgren, Henrik & Larsson, Staffan (2008): Faktorer som påverkar näringslivets utveckling. I Henrik Blomgren, red: *Så jobbar Sverige. Kartbilder av det moderna näringslivet i Sverige*. Lund: Studentlitteratur.
- Bolander, Pernilla (2002): *Anställningsbilder och rekryteringsbeslut*. Stockholm: Handelshögskolan.
- Boudon, Raymond (1974): *Education, Opportunity and Social Inequality*. New York: Wiley.
- Bourdieu, Pierre & Passeron, Jean-Claude (1977/1970): *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage.
- Broomé, Per; Bäcklund, Ann-Katrin; Lundh, Christer & Ohlsson, Roger (1996): *Varför sitter 'brassen' på bänken? eller Varför har invandrarna så svårt att få jobb?* Stockholm: SNS.
- Bunar, Nihad (2001): *Skolan mitt i förorten: Fyra studier om skola, segregation och integration*. Stenhag: Symposion.
- Coverdill, James E. (1999): Personal contracts and post-hire job outcomes: Theoretical and empirical notes on the significance of matching, *Research in Social Stratification and Mobility*, 16, s 247–269.
- De los Reyes, Paulina & Mulinari, Diana (2005): *Intersektionalitet: Kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*. Malmö: Liber.
- Doeringer, Peter B. & Piore, Michael J. (1971): *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*. Lexington: Heath.
- Erikson, Robert (1992): Lika möjligheter? Livschanser och social bakgrund. I Rune Åberg, red: *Social bakgrund, utbildning, livschanser*. Stockholm: Carlssons.
- Erikson, Robert & Jonsson, Jan O. (1993): *Ursprung och utbildning: Social rekrytering till högre studier*. SOU 1993: 85, Stockholm: Fritzes.
- Erikson, Robert & Jonsson, Jan O. red (1994): *Sorteringen i skolan: Studier av snedrekrytering och utbildningens konsekvenser*. Stockholm: Carlssons.
- Erikson, Robert & Jonsson, Jan O. (2002): Varför består den sociala snedrekryteringen? *Pedagogisk forskning i Sverige*, 7(3), s 210–217.
- le Grand Carl, Szulkin, Ryszard & Tählin, Michael (2002): Har jobben blivit mer kvalificerade? Kvalifikationskravens föränd-

- ringar i Sverige under tre decennier. I Kenneth Abrahamsson; Lena Abrahamsson; Torsten Björkman; Per-Erik Ellström & Jan Johansson, red: *Utbildning, kompetens och arbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Hermelin, Brita (2005): Recruitment procedures in the construction of labour market relations – the ethnic divide in Sweden. *Geografiska Annaler* 87B, 3, s 225–236.
- Hertzberg, Fredrik (2003): *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet: hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Hertzberg, Fredrik (2007): Gymnasievalet och bilder av framtiden på en etniskt delad arbetsmarknad. I Magnus Dahlstedt; Fredrik Hertzberg; Susanne Urban & Aleksandra Ålund, red: *Utbildning, arbete, medborgarskap. Strategier för inkludering i den mångetniska storstaden*. Umeå: Borea.
- Hjerm, Mikael (2002): Arbetsmiljö. I Joachim Vogel; Mikael Hjerm & Sven-Erik Johansson, red: *Integration till svensk välfärd? Om invandrades välfärd på 90-talet*, Rapport 96, Stockholm: Statistiska Centralbyrån och Arbetslivsinstitutet.
- Höglund, Sten (1998): *Svensk forskning om diskriminering av arbetslivet 1990-1996: En kunskapsöversikt*. Stockholm: Rådet för arbetslivsforskning.
- Höglund, Sten (2002): *Kunskapsöversikt över svensk forskning om rekrytering, kvalifikationsvärdering och kompetenshantering 1990–2001*. Themes 16, Norrköping: Center for Urban and Ethnic Studies.
- Integrationsverket (2006): *Rapport integration 2005*. Norrköping: Integrationsverket.
- Jenkins, Richard (1986): *Racism and Recruitment. Managers, Organisations and Equal Opportunity in the Labour Market*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jenkins, Richard (1997): *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. London: Sage.
- Jonsson, Janne (1992): Social snedrekrytering vid olika stadier i utbildningssystemet. I Rune Åberg, red: *Social bakgrund, utbildning, livschanser*. Stockholm: Carlssons.
- Jonsson, Andreas & Wallethe, Mårten (2001): Är utländska medborgare segmenterade mot atypiska arbeten? *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 3, s 153–168.
- Knocke, Wuokko & Hertzberg, Fredrik (2000): *Mångfaldens barn söker sin plats: En studie om arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund*. Stockholm: Svartvitts förlag.

- Lindh, Gunnel & Lundahl, Lisbeth (2008): Den resandes ensak? Forskning om karriärutveckling och karriärvägledning. I Ulf P. Lundgren, red: *Individ, samhälle, lärande. Åtta exempel på utbildningsvetenskaplig forskning*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Ljung, Thomas (2008): Tekniksektorn. I Henrik Blomgren, red: *Så jobbar Sverige. Kartbilder av det moderna näringslivet i Sverige*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundahl, Lisbeth (1997): A common denominator? Swedish employers, trade unions and vocational education. *International Journal of Training and Development* 1(2), s 91–103.
- Lundqvist, Catarina (2007): Arbetsplatsförlagd utbildning: vägledning eller sortering? I Magnus Dahlstedt; Fredrik Hertzberg; Susanne Urban & Aleksandra Ålund, red: *Utbildning, arbete, medborgarskap. Strategier för inkludering i den mångkulturella storstaden*. Umeå: Borea.
- Marshall, Thomas H. (1992/1950): "Citizenship and social class". I Thomas H. Marshall & Tom Bottomore: *Citizenship and Social Class*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Meghir, Costas & Palme, Mårten (2005): Education reform, ability and family background. *American Economic Review*, 95(1), s 414–424.
- Mulinari, Diana (2007): 'Kalla mig vad fan du vill, men inte invandrarförälder.' En skola för alla, eller? I Magnus Dahlstedt; Fredrik Hertzberg; Susanne Urban & Aleksandra Ålund, red: *Utbildning, arbete, medborgarskap. Strategier för inkludering i den mångkulturella storstaden*. Umeå: Borea.
- Neergaard, Anders (2006): På tröskeln till lönearbete. Centrala begrepp och antologins innehåll. I Anders Neergaard, red: *På tröskeln till lönearbetet. Diskriminering, exkludering och underordning av personer med utländsk bakgrund*. SOU 2006:60, Stockholm: Fritzes.
- Nekby, Lena & Özcan, Gülay (2006): *Utbildning och arbetsmarknad – är den svenska utbildningen lika för alla?* Norrköping: Integrationsverket.
- Olofsson, Jonas (2003): *Grundläggande yrkesutbildning och övergången skola–arbetsliv – en jämförelse mellan olika utbildningsmodeller*. Rapport 2003: 8, Uppsala: IFAU.
- Olofsson, Jonas (2008): Yrkesutbildning och övergången från skola till arbetsliv – forskning och internationella erfarenheter. *Framtidsvägen – en reformerad gymnasieskola*. SOU 2008:27, bilaga 5. Stockholm: Fritzes.
- Orban, Pal (2002): Arbetsorganisationer. I Lars H. Hansen & Pal Orban, red: *Arbetslivet*. Lund: Studentlitteratur.

- Parszyk, Ing-Marie (1999): *En skola för andra: minoritetslevers upplevelser av arbets- och livsvillkor i grundskolan*. Stockholm: HLS.
- Paulson, Sven; Schierup, Carl-Ulrik & Aleksandra Ålund (1994): Den interna arbetsmarknaden – etniska skiktningar och dekvallificering. I Carl-Ulrik Schierup & Sven Paulsson, red: *Arbetets etniska delning: Studier från en svensk bilfabrik*. Stockholm: Carlssons.
- Ristilammi, Per-Markku (1994): *Rosengård och den svarta poesin. En studie av moderna annorlundahet*. Stockholm: B. Östlings bokförlag. Symposion.
- Rooth, Dan-Olof (2002): Adopted children in the labour market – Discrimination or unobserved characteristics? *International Migration Quarterly Review*, 40(1), s 71–98.
- Runfors, Ann (2003): *Mångfald, motsägelser och marginaliseringar: En studie om hur invandrarskap formas i skolan*. Stockholm: Prisma.
- Sahin, Gün & Schröder, Lena (2007): *Närmar sig och fjärrar sig. Uppföljning av indikatorerna för utrikes föddas sysselsättning*. Norrköping: Integrationsverket.
- Sawyer, Lena & Kamali, Masoud, red (2006): *Utbildningens dilemma: Demokratiska ideal och andrafriserande praxis*. SOU 2006: 4, Stockholm: Fritzes.
- Sennett, Richard (2000): *När karaktären krackelerar. Personliga konsekvenser av att arbeta i den nya kapitalismen*. Stockholm: Atlas.
- Schierup, Carl-Ulrik (2006): Den sociala exkluderingen i Sverige. Migration, arbetsmarknad och välfärdsstat i förändring. I Paulina de los Reyes, red: *Arbetslivets (o)synliga murar*, SOU 2006:59. Stockholm: Fritzes.
- Schierup, Carl-Ulrik & Paulsson, Sven, red (1994): *Arbetets etniska delning: Studier från en svensk bilfabrik*. Stockholm: Carlssons.
- Schierup, Carl-Ulrik & Urban, Susanne (2007): Social exkludering: ett beskuret medborgarskap. I Magnus Dahlstedt; Fredrik Hertzberg; Susanne Urban & Aleksandra Ålund, red: *Utbildning, arbete, medborgarskap. Strategier för inkludering i den mångetniska storstaden*. Umeå: Borea.
- Schröder, Lena (2007): Vill inte eller får inte? Vilken betydelse har utländska bakgrund för ungas inträde på arbetsmarknaden? I *Unga med attityd. Ungdomsstyrelsens attityd- och värderingsstudie 2007*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Sjögren, Anna & Yves Zenou (2007): Integration eller utanförskap? En teoriöversikt, *Ekonomisk debatt*, 35, 3, s 7–20.
- Skolverket (1998): *Samverkan skola-arbetsliv*. Stockholm: Skolverket.

- Skolverket (2004): *Elever med utländsk bakgrund*. Stockholm: Skolverket.
- Socialstyrelsen (2006): *Social rapport 2006*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Tilly, Chris & Tilly, Charles (1994): Capitalist work and labor markets. I Neil J. Smelser & Richard Swedberg, red: *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- SOU 2008:27. *Framtidsvägen – en reformerad gymnasieskola*. Stockholm: Fritzes.
- Westberg, Hanna (2006): Könnssegregering i utbildning och arbetsliv. I Jonas Olofsson & Maria Zavisic, red: *Vägar till en öppnare arbetsmarknad*. Årsbok 2006. Stockholm: Arbetslivsinstitutet
- Vilhelmsson, Roger (2002): Ethnic differences in the Swedish youth labor market. I Roger Vilhelmsson: *Wages and Unemployment of Immigrants and natives in Sweden*, Dissertation Series, Stockholm: Swedish Institute for Social Research.